

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ СТУДІЇ

УДК [94(438):929.731: Ян III Собеський (042):314.1(477.8)]“16”

КОРОЛІВСЬКИЙ УНІВЕРСАЛ – ІНФОРМАЦІЙНИЙ ДОКУМЕНТ КОРОННОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVII СТОЛІТТЯ (на матеріалах реляційних книг Львівського, Перемишльського, Сяноцького, Галицького та Теревовельського гродських урядів)

Марта ОНИСЬКІВ

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна, тел. (032) 239-41-48*

Поширення королівського універсалу як окремого типу писемної продукції Коронної канцелярії спостерігається з XVI ст. Основною функцією королівського універсалу було повідомлення населенню положень різноманітних виданих дипломів, уточнення їхнього змісту, оголошення про скликання сеймиків / сеймів, “посполитого рушення”, оприлюднення рішень монарха. Універсал містив інформацію про різноманітні аспекти тогочасного державного життя і, будучи фактично інформаційним документом Коронної канцелярії, скеровувався для оголошення у відповідних публічних місцях різним прошаркам тогочасного суспільства.

Ключові слова: королівський універсал, Коронна канцелярія, диплом, інформаційний документ, Ян III Собеський.

Виокремлення королівського універсалу серед документальної продукції Коронної канцелярії та його оформлення як інформаційного документу стало результатом тривалої генези. Почастішання випадків його видачі відбулося щойно в XVI ст. Вивченню королівського універсалу як окремого виду документальної продукції Коронної канцелярії часів Речі Посполитої в історіографії присвячено небагато уваги, адже переважна більшість досліджень, присвячених актовим документам, стосується пізньосередньовічних актів і хронологічно обмежується XVI ст. Визначення універсалу, запропоноване київським археографом Іваном Новицьким, є наступним: “грамота короля чи якого-небудь воєнного начальника, що доводить до загального відома про якусь подію, або ж містить у собі розпорядження, переважно воєнні, що стосувалися усіх обивателів”¹. Краківський історик права Станіслав Кутшеба відносив королівський універсал до монарших правових актів, що стосувалися управління державою і містили загальне адміністративне розпорядження для всіх². Побіжно, даючи визначення королівським привілеям, згадав про універсали і львівський археограф Мирон Капраль: на його думку, універсал не творив нового правового стану, а стосувався здійснення певних правових чинностей на основі прийнятих законодавчих

¹ Новицький І. П. *Справочный словарь юридических терминов древнего актового языка Юго-Западной России.* – Киев, 1871. – С. 27.

² Kutrzeba S. *Historja źródeł dawnego prawa polskiego.* – Lwów; Warszawa; Kraków, 1926. – Т. I. – С. 49–51.

актів (загальнодержавних конституцій, статутів, привілеїв)³. Особливу функцію королівських універсалів як окремої групи королівських актів, продукуваних у Коронній канцелярії, в одному з них окреслено у такий спосіб: “[...] всі інші акти, з’їзди, сейми і саме посполите рушення, що походять з права, у королівській руці не маємо іншого способу оголошувати, за винятком того, що робить відомим всім, тобто універсалом [...]”⁴. Відтак призначення універсалу полягало у *повідомленні усім певної урядової інформації*. Власне на це вказує і назва документу, що походить від латинського *universalis* – “цілий, загальний, всезагальний”⁵, тобто королівський універсал робив певну інформацію загальновідомою, відомою загалу.

Початково (до кінця XVI ст.) ті інформаційні функції, які згодом став виконувати універсал, почасти здійснювали королівські мандати або едикти й декрети. Від мандату королівський універсал “перебрав” оголошення всім мешканцям певних прийнятих королем чи сеймом актів. У канцеляріях польських князів мандат з’явився ще від середини XIII ст., а в наступному столітті його видача стала масовою⁶. В історіографії прийнято вважати, що поширення мандатів було наслідком розвитку шляхетських урядів і потреби інформування урядників про деякі рішення монарха (князя / короля)⁷, а пізніше – законодавчого органу держави (сейму). Саме у формі мандатів з першої половини XVI ст. практикувалося надсилання старостам текстів певних сеймових постанов і конституцій, причому вони мали вступну формулу, в якій декларувалося звернення до загалу обивателів і яка згодом була характерною для універсалів⁸. Видача подібних мандатів була зумовлена існуючою тоді практикою ухвалення окремих сеймових постанов та необхідністю спеціально оголосити урядникам на місцях чи всім мешканцям положення деяких із них. Здійснювалося це через їхню самостійність / окремішність або у разі потреби якнайшвидше повідомити про їхній зміст. Приміром, постанови щодо податкових справ, які ухвалювали на сеймі, видавали окремим від конституцій документом⁹. Власне такі податкові ухвали вже в XVI ст. стали укладати у формі універсалу та оголошувати як універсали. До них

³ Капраль М. Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст. (історико-джерелознавчий огляд) // *Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.)* / упоряд. М. Капраль. – Львів, 1998. – С. 8.

⁴ “[...] wszystkie jnne ex lege pochodzące akty, ziazdy, seymy u same pospolite ruszenia, u rękę krolewskich nie mamy jnszego sposobu tylko ogłaszać one tym, co vniuersorum facit notitiam, to jest vniwersalem” (Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ), ф. 7 (Жидачівський градський суд), оп. 1, спр. 78, арк. 1213–1216).

⁵ Дворецкий И. Х. *Латинско-русский словарь*. – Москва, 2008. – С. 798; Sondel J. *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*. – Kraków, 1997. – S. 968.

⁶ Kętrzyński S. *Zarys nauki o dokumencie polskich wieków średnich*. – Warszawa, 1934. – Т. I. – S. 54.

⁷ Bielińska M. *Kancelarie i dokumenty wielkopolskie XIII wieku*. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1967. – S. 41; Kętrzyński S. *Zarys nauki o dokumencie...* – S. 52.

⁸ Kutrzeba S. *Historja źródeł dawnego prawa...* – Т. I. – S. 192–193. Виглядає так, що з часом універсали витіснили мандати, оскільки за допомогою перших відомості про рішення короля чи сейму все одно потрапляли до старост та урядників. Натомість до сфери застосування мандату досліджуваного періоду належали дуже “вузькі”, приватні питання. Для прикладу, у збірнику формулярів листів, надавачих, актів, королівських і гетьманських універсалів тощо, складеному на основі документації кінця XVII – початку XVIII ст., подано тільки три зразки тодішніх королівських мандатів. Два з них надавались конкретній особі (Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 238, арк. 282–283), а один – “Vrodzonym N. z dobr Wier [...]” (Там само, арк. 14). Два мандати викликали конкретну особу чи групу осіб до асесорського суду (Там само, арк. 14, 238), інший – містив правове пояснення священику про некомпетентність церковного суду в деяких питаннях, які підлягали сеймовому суду (Там само, арк. 282–283).

⁹ Kutrzeba S. *Historja źródeł dawnego prawa...* – Т. I. – S. 191.

належали загальні поборові універсали¹⁰, які містили постанови щодо всіх податків у державі, чи універсали, що стосувалися окремого податку (наприклад, чопового)¹¹. Від кінця правління короля Сигізмунда III такі універсали не видавали, а податкові ухвали записували у складі сеймових конституцій¹². Як вказує С. Кутшеба, наприкінці XVI ст. зникло й оголошення окремих сеймових ухвал у вигляді мандатів: тоді вже писали / друкували й поширювали конституції, які містили всі постанови сейму загалом (крім податкових у формі згаданого поборового універсалу)¹³, тому не існувало потреби у поширенні й оголошенні окремих з них.

Для оприлюднення тих розпоряджень короля, що перебували в межах його монарших компетенцій, використовували королівські едикти або декрети різноманітної тематики. Відомо, що розвиток і зростання політичної ролі сейму суттєво обмежили законодавчу владу короля в Польському королівстві (і, згодом, у Речі Посполитій), проте чимало сторін державного життя залишались безпосередньо у його правовій компетенції. Ще у XV ст. ця влада короля проявлялася у видачі ним едиктів і декретів, “наступниками” яких, як вказував С. Кутшеба, згодом стали королівські універсали та певні категорії інших документів (наприклад, ординації чи артикули)¹⁴.

Причини появи та розповсюдження королівського універсалу були аналогічними до причин виникнення мандату і полягали у необхідності інформувати про деякі рішення короля й сейму, проте не тільки урядників, а всіх мешканців. Існування такої потреби пояснюється тим, що ще на зламі XIV і XV ст. Польське королівство почало ставати становою монархією шляхетського (дворянського) характеру. Вже до XVI ст. управління державою опинилося у руках не тільки короля і його урядників, яким оголошували певні розпорядження через мандати, але й у шляхти – завдяки розширенню її прав¹⁵ та функціонуванню станово-представницьких зібрань (сеймиків і сеймів). Відтак виникла потреба в офіційному інформуванні шляхти про політичні події, державні рішення та дії короля. Водночас зростання впливу шляхти призвело до прагнення короля заручитися підтримкою й інших станів суспільства, зокрема міщанства, яке було усунуте шляхтою від управління державою (міщани не брали участі в роботі сеймів)¹⁶. На це також були орієнтовані королівські універсали, які поширювали позицію і погляди королівського двору, часто протиставляючи їх “неприйнятним” діям шляхти¹⁷.

¹⁰ Kutrzeba S. *Historja źródeł dawnego prawa...* – Т. I. – S. 193. Поборові універсали являли собою звернення про необхідність сплати податків та докладну інструкцію щодо їх збору (Вінниченко О. Сеймики Речі Посполитої у світлі сеймових поборових універсалів (1587–1632) // *Вісник Львівського університету. Серія історична.* – Львів, 2010. – Вип. 45. – С. 335).

¹¹ Balzer O. *Przyczynki do historii źródeł prawa polskiego.* – Kraków, 1903. – S. 44.

¹² Kutrzeba S. *Historja źródeł dawnego prawa...* – Т. I. – S. 197. Останній такий універсал видано на сеймі 1629 р. (*Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem xx. pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane.* – Petersburg, 1859. – Т. III. – S. 299–309).

¹³ Kutrzeba S. *Historja źródeł dawnego prawa...* – Т. I. – S. 196.

¹⁴ Ibidem. – S. 200.

¹⁵ Зокрема завдяки: податковому та судовому імунітету, наданому шляхті в 1374 та 1433 рр.; Нешавському статуту 1454 р., за яким король не мав права скликати “посполите рушення” без згоди шляхти; конституції “Nihil novi” 1505 р., яка зобов’язувала монарха не видавати непогоджені зі сенатом і посольською ізбою рішення (Зашкільняк Л., Крикун М. *Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів.* – Львів, 2002. – С. 86–92).

¹⁶ Крім привілейованих міст (Грабенський В. *Історія польського народу.* – Минск, 2006. – С. 227).

¹⁷ ЦДІАЛ, ф. 9 (Львівський гродський суд), оп. 1, спр. 433, арк. 1126–1130.

Зростання в XVI ст., а особливо в наступному XVII ст. рівня грамотності¹⁸ і, відповідно, потреби в публічній інформації (особливо політичній) та урізноманітнення джерел її отримання, що стало можливим завдяки книгодрукуванню, обумовило намагання монарха і його двору орієнтувати на широкий загал соціуму Речі Посполитої й власні інформаційні засоби. В їх числі опинилися королівські універсали: зважаючи на їхню назву, що, формально, апелювала до кожного мешканця країни – “*Litterae universales Sacrae Regiae Maiestatis*” (“Листи всезагальні Священного Королівського Маєстату”), вони доносили основну урядову інформацію і мали поширюватися за посередництвом гродів та їх канцелярій, які використовували для інформаційно-пропагандистської діяльності серед шляхти й інших прошарків суспільства¹⁹.

Інформація, яку поширювали королівські універсали, як вказувалося в одному з них²⁰, включала відомості про конкретні документи або чинності, видача чи проведення яких виходили з права. Зокрема йшлося про оприлюднення положень правових / юридичних актів. У даному випадку під актами розуміємо дипломи / документи у вузькому значенні, тобто ті документи Коронної канцелярії, які творили новий правовий стан²¹. Серед опрацьованих універсалів короля Яна III Собеського, які були внесені до актових книг Львівського, Перемишльського, Сяноцького, Галицького та Тереховельського гродських урядів, чимало є таких, 124що повідомляли саме зміст прийнятих дипломів. Серед останніх найчастіше зустрічаються *сеймові ухвали (конституції)*, тож не можна погодитися з твердженням С. Кутшеби про припинення в XVII ст. практики оголошувати деякі з них.

Постанови конкретного сейму дійсно публікувалися окремим актом, однак у багатьох досліджених універсалах вміщено переказ змісту поодиноких сеймових конституцій та наголошено на необхідності їхнього повідомлення й виконання. Щоправда в універсалах останньої чверті XVII ст. не завжди чітко вказували, про яку саме ухвалу йшлося²². Проте, переглянувши тогочасні сеймові постанови, можна перекоонатися, що за допомогою універсалів поширювали окремі положення різноманітних конституцій – від загальнодержавних²³ до приватних²⁴. Наприклад, універсалом від 5 березня 1677 р. король повідомляв про відновлення діяльності Львівської комісії, яка мала судити військових, що не з’явилися до табору в період між битвами під Хотиним і Журавном²⁵, та опрацьовувати скарбові рахунки (тому монарх вимагав виплатити заборгованості державній скарбниці до 18 березня). Універсалом оголо-

¹⁸ *Historia Europy Środkowo-Wschodniej* / red. J. Kłoczowski. – Lublin, 2000. – Т. I. – С. 227.

¹⁹ Łosowski J. *Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII wieku. Studium o urzędzie, dokumentacji, jej formach i roli w życiu społeczeństwa staropolskiego*. – Lublin, 2004. – С. 217.

²⁰ “[...] wszystkie inne ex lege pochodzące akty, ziazdy, seymy y same pospolite ruszenia, u rękę krolewskich nie mamy jnszego sposobu tylko ogłaszać one tym, co vniuersorum facit notitiam, to jest vniwersalem” (ЦДДА України у Львові, ф. 7, оп. 1, спр. 78, арк. 1213–1216).

²¹ Згідно з поділом документації Коронної канцелярії Станіслава Кентшинського, Владислава Семковича та Юзефа Шиманського (Kętrzyński S. *Zarys nauki o dokumencie...* – С. 49–55; Semkowicz W. *Uwagi o początkach dokumentu polskiego // Kwartalnik Historyczny: Organ Polskiego Towarzystwa Historycznego* / red. T. E. Modelski. – Lwów, 1935. – R. XLIX. – С. 6–10; Szymański J. *Nauki pomocnicze historii*. – Warszawa, 2001. – С. 444).

²² ЦДДАЛ, ф. 13 (Перемишльський гродський суд), оп. 1, спр. 418, арк. 39–41.

²³ Там само, спр. 422, арк. 757–761; ф. 15 (Сяноцький гродський суд), оп. 1, спр. 189, арк. 307–310; ф. 7, оп. 1, спр. 60, арк. 95–96.

²⁴ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 432, арк. 2399–2400.

²⁵ Тобто у період з 11 листопада 1673 р. (Зашкільняк Л., Крикун М. *Історія Польщі...* – С. 194) до вересня–жовтня 1676 р. (Там само. – С. 196).

шено й скликання другої комісії у Сандомирі для вирішення питань щодо оплати війську і завданих ним кривд приватним особам²⁶. Власне диспозиція²⁷ цього універсалу є довільним повторенням змісту конституції варшавського сейму 1677 р.²⁸ Отже, цей універсал містив загальнодержавну інформацію, призначену для поширення серед населення всієї Речі Посполитої. Натомість монарший універсал від 8 березня 1676 р. оголошував про звільнення від будь-яких публічних і приватних податків дружин львівських купців (тих, котрі залишалися заручниками у турків)²⁹, що було розгорнутим переказом одного з положень конституції коронаційного сейму (під назвою “Miasto Lwow”)³⁰ і стосувалося локальної й приватної справи.

У випадку, коли королівський універсал поширював зміст сеймової конституції, це не означало, що він просто його повторював. Часто універсал містив певні уточнення, конкретизацію цих постанов. Зокрема, могло йтися про час їх виконання: так було зі згаданим універсалом 1677 р. щодо скликання наступної комісії в Сандомирі, яку перенесено на кінець травня³¹, тоді як за конституцією її призначено на 1 вересня³². Універсал від 14 червня 1674 р. повідомляв про скликання на 22 липня Радомського трибуналу³³, щодо необхідності проведення якого вказувалося в конституції 1674 р., але без зазначення дня, коли він мав розпочати свою роботу³⁴.

Крім часової конкретизації здійснення певних положень сеймових конституцій, у монаршому універсалі могло бути уточнене й місце. Наприклад, у конституції варшавського сейму 1677 р. задекларовано необхідність вирішити протиріччя між уніатами та православними³⁵, а вже королівським універсалом від 9 жовтня 1679 р. повідомлено про церковний з'їзд представників “релігії грецької” у Любліні 24 (14 ст. ст.) січня 1680 р.³⁶ Траплялися випадки уточнення й конкретизації в універсалі меж території, на які поширювалась дія загальнодержавних конституцій. Для прикладу, у низці тогочасних конституцій під назвами “Disciplina militaris”³⁷ чи “Immunitas dobr szlacheckich” / “Securitas dobr ziemskich”³⁸ вказувалося на неможливість здійснення військовими будь-яких кривд і шкод мирному населенню держави та реалізацію “справедливості” щодо військових у подібних справах тощо. Аналогічну вимогу до військових, але вже виключно щодо передмістя Перемишля оголошено в монаршому універсалі від 25 травня 1675 р.³⁹ Подібні ситуації часто обумовлювали видачу уні-

²⁶ ЦДІАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 422, арк. 757–761; ф. 15, оп. 1, спр. 189, арк. 307–310; ф. 7, оп. 1, спр. 60, арк. 95–96.

²⁷ Зміст постанови, яку оголошував універсал, див.: Купчинський О. А. До питання про характеристику формуляра документів середньовіччя // *Архіви України*. – Київ, 1974. – № 6. – С. 18.

²⁸ *Volumina legum...* – 1860. – Т. V. – С. 221.

²⁹ ЦДІАЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 432, арк. 2399–2400.

³⁰ *Volumina legum...* – Т. V. – С. 180–181. У конституції сейму 1678 р. міститься повторення цієї постанови, при цьому стосувалася вона тільки дружини одного львівського купця – Маріанни Аффендікової. Також у цій ухвалі згадано й привілей, наданий цій мішанці (*Ibidem*. – С. 285).

³¹ ЦДІАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 422, арк. 757–761; ф. 15, оп. 1, спр. 189, арк. 307–310; ф. 7, оп. 1, спр. 60, арк. 95–96.

³² *Volumina legum...* – Т. V. – С. 221.

³³ ЦДІАЛ, ф. 15, оп. 1, спр. 186, арк. 1009–1012; ф. 17 (Теребовельський гродський суд), оп. 1, спр. 143, арк. 688–691.

³⁴ *Volumina legum...* – Т. V. – С. 137.

³⁵ *Ibidem*. – С. 227.

³⁶ ЦДІАЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 440, арк. 177–182; ф. 13, оп. 1, спр. 430, арк. 2828–2831.

³⁷ *Volumina legum...* – Т. V. – С. 174, 320.

³⁸ *Ibidem*. – С. 138–139, 223, 321, 372.

³⁹ ЦДІАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 419, арк. 1860–1863.

версалів у справах євреїв. Для прикладу, зміст конституції сейму 1673 р. про заборону надавати будь-які протекції євреям при сплаті ними податків⁴⁰ оголошено спеціальними універсалами, адресованими євреям Белзького воєводства і Холмської землі⁴¹ та Подільського і Руського воєводств⁴².

Зрештою, у низці випадків універсали містили уточнення щодо порядку/способу реалізації тієї чи іншої сеймової ухвали. Зокрема, в універсалі від 23 червня 1675 р. оголошено про сплату компенсації в розмірі 20 тисяч злотих подільській шляхті, яка втратила свої володіння⁴³; про це йшлося в конституції сейму 1673 р. і було підтверджено конституцією елекційного сейму 1674 р.⁴⁴, натомість в універсалі конкретизовано, що ці кошти належить взяти з податків Краківського, Люблінського та Руського воєводств⁴⁵. Уточненням королівськими універсалами сеймових постанов можна вважати й ті випадки, коли монарх продовжував дію певних положень, які діяли раніше, але не були ухвалені на черговому сеймі через певні причини (зокрема, через його зрив). Наприклад, універсалом від 23 жовтня 1674 р. оголошено про те, що розмір гібєрни⁴⁶ залишатиметься таким же, як і минулого року, а збір цього податку здійснюватимуть особи, призначені попередньою комісією⁴⁷. Видача такого універсалу обумовлювалася тим, що на елекційному сеймі не призначили нову комісію, тоді як податок збирався щорічно. Аналогічна ситуація склалася з купецькою донативою⁴⁸, постанову про розмір якої не прийняли на сеймі 1677 р.: універсалом від 25 травня того ж року король оголосив, що її розмір повинен бути таким, яким встановив ще коронаційний сейм⁴⁹. Універсалом від 27 липня 1694 р. монарх повідомляв про те, що євреї Малопольщі мусять сплатити такий поголовний податок і у такій пропорції, яку встановили на минулому єврейському з'їзді в Ярославі⁵⁰. При цьому король пояснював це повідомлення безрезультатним завершенням попереднього сейму, який був зірваний і тому не прийняв необхідної постанови про розмір податку з євреїв⁵¹ (варто вказати, що загальний розмір поголовного податку не змінювався і становив 105 тисяч злотих)⁵².

⁴⁰ *Volumina legum...* – Т. V. – S. 71. Ця заборона повторювалася й в ухвалах пізніших сеймів (Ibidem. – S. 272, 325, 355, 375).

⁴¹ ЦДІАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 421, арк. 2037–2038.

⁴² Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 433, арк. 1948–1950.

⁴³ Там само, спр. 431, арк. 1567–1570.

⁴⁴ *Volumina legum...* – Т. V. – S. 139.

⁴⁵ ЦДІАЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 431, арк. 1567–1570.

⁴⁶ Гіберна – податок на утримання війська, забезпечення його провіантом (Samsonowicz H. *Polska na przestrzeni wieków*. – Warszawa, 2006. – S. 267; Socha Z. Z. *Hiberna. Studium z dziejów skarbowości w dawnej Polsce*. – Lwów, 1937 [Studja nad Historją Prawa Polskiego. – Т. XVI, zesz. 2]. – S. 3–18 etc.).

⁴⁷ ЦДІАЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 430, арк. 999–1000; ф. 13, оп. 1, спр. 418, арк. 737–738; ф. 15, оп. 1, спр. 186, арк. 1734–1736. Попередня комісія була призначена на сеймі 1673 р. (*Volumina legum...* – Т. V. – S. 63).

⁴⁸ Купецька донатива у той період становила близько 4 % вартості експортованих та 6 % імпортованих товарів. У 1678 р. її підвищено на 2 % (Łosowski J. *Kancelaria grodzka chełmska...* – S. 280).

⁴⁹ ЦДІАЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 437, арк. 1706–1709; *Volumina legum...* – Т. V. – S. 172.

⁵⁰ ЦДІАЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 467, арк. 1867–1870. Цей з'їзд називався ваад, на ньому здійснювали поділ загального поголовного податку, визначеного сеймом. Хоча поголовний податок стягувався з кожного єврея будь-якої статі, однак для полегшення збору цього податку сейм Речі Посполитої лише встановлював його загальну суму, виплату якої кагали розділяли між собою (Грабенський В. *История польского народа*. – С. 230; Kutrzeba S. *Historja ustroju Polski w zarysie*. – Lwów; Warszawa, 1925. – Т. I: Korona. – S. 243).

⁵¹ “ze jednak w roku przeszłym, seym walny koronny w miesiącu grudniu od nas w Warszawie złożony u naznaczony nie doszedł, z ktorego miarkować się mieli, pro genere contributionis” (ЦДІАЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 467, арк. 1867–1870).

⁵² *Volumina legum...* – Т. V. – S. 172, 243, 272, 325, 355, 375.

Іншими правовими актами, положення яких монарх доводив до відома загалу за допомогою королівських універсалів, були *привілеї*. Це були різного роду грамоти на володіння майном, обіймання посад, майнові та інші права тощо⁵³, такий тип документів “вносив нову правову регламентацію на певний або необмежений час”⁵⁴. Зокрема, через королівські універсали поширювався зміст королівських грамот, якими монархи призначали відповідних осіб на православні церковні кафедри⁵⁵ (при цьому патріарше підтвердження було чистою формальністю)⁵⁶. Такі акти видавали безпосередньо новопризначеному ієрархові і в них фіксувались, поміж іншим, всі надані йому майнові права⁵⁷. Натомість королівські універсали направляли головню мирянам певної кафедри з оголошенням про призначення владики і вимогою послуху йому⁵⁸. Приміром, універсалом від 3 серпня 1678 р. Ян III підтвердив призначення київським митрополитом колишнього перемишльського і самбірського єпископа Антонія Вінницького⁵⁹, а універсалом від 9 вересня 1682 р. вимагав від представників “руської віри” Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств послуху новому архімандриту Овруцького монастиря Сильвестру Тваровському⁶⁰. Подібним чином через королівські універсали поширювано й інформацію щодо: монарших податкових протекцій євреям Руського воєводства⁶¹; привілею Матису Верлінгі з виключним правом на завіз та продаж “райських яблук” на території держави⁶²; привілею на право, час і місце проведення ярмарків у Жовкві⁶³; цехового / братського привілею⁶⁴.

⁵³ Новицкий И. П. *Справочный словарь юридических терминов...* – С. 20.

⁵⁴ Капраль М. *Привілеї міста Львова...* – С. 8.

⁵⁵ Гудзяк Б. *Криза і реформа. Київська метрополія, царгородський патріархат і генеза Берестейської унії*. – Львів, 2000. – С. 85; Флоря Б. *Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское средневековье*. – Москва, 2007. – С. 54–63; Скочиляс І. *Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст. Організаційна структура та правовий статус*. – Львів, 2010. – С. 339–343.

⁵⁶ Гудзяк Б. *Криза і реформа...* – С. 90.

⁵⁷ *Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый комиссією при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторе*. – Київ, 1904. – Т. X, ч. I. – С. 73–74; Макарій архієпископ Литовській и Виленській. *Исторія Русской Церкви*. – С.-Петербургъ, 1879. – Т. IX. – С. 234.

⁵⁸ ЦДІАЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 437, арк. 2311–2314; *Архивъ Юго-Западной Россіи...* Т. X, ч. I. – С. 16–17, 41–43.

⁵⁹ ЦДІАЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 437, арк. 2311–2314.

⁶⁰ Там само, ф. 7, оп. 1, спр. 65, арк. 1024–1026. Оголошення такої вимоги універсалом пояснюється й тим, що колишній архімандрит Теофан Креховецький (на момент видачі універсалу він вже став случцьким архімандритом), розпродавши прибутки архімандрії, втік, але залишив за собою титул архімандрита Овруцького монастиря. Відтак король звернувся листом до тодішнього печерського архімандрита Іннокентія Гізеля з вимогою вирішити цю ситуацію. Цей лист вписано в жидачівську актову книгу перед універсалом (Там само, арк. 1023–1024), а після універсалу облятовано привілею монастирю на звільнення від сплати мит та свідоцтво ієромонаха Овруцького монастиря Афтанасія Буського про обкрадання архімандрії колишнім архімандритом (Там само, арк. 1026–1028).

⁶¹ Там само, ф. 13, оп. 1, спр. 457, арк. 2026–2028. В цьому універсалі (3 червня 1692 р.) не зазначено про вже надану протекцію, положення якої оголошувались, натомість наступний універсал (30 червня 1695 р.) безпосередньо вказує на неї (Там само ф. 9, оп. 1, спр. 469, арк. 1508–1510).

⁶² Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 449, арк. 882–884.

⁶³ Там само, спр. 467, арк. 2717^{1/2}–2719. У самому універсалі немає вказівок про виданий королівський привілею. Очевидно, що ним не може бути ані локаційний привілею 1603 р. (згідно з ним, ярмарків у Жовкві на рік мусило відбуватися чотири), ані привілею 1693 р. (у ньому названо три ярмарки) (Вагач С. *Pamiętki miasta Żółkwi*. – Lwów, 1852. – S. 12, 61), оскільки в універсалі призначались два ярмарки і на інший час. Як вказувалося, в універсалах не завжди зазначалося про ті акти, рішення яких оголошувались, однак універсал як документ не мав такої законодавчої сили, щоб ним запроваджували нові ярмарки, тож його появи в цьому випадку мусила передувати видача привілею.

⁶⁴ ЦДІАЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 439, арк. 388–392.

Актами, зміст яких поширювали серед населення королівськими універсалами, були й *декрети*, тобто судові рішення⁶⁵. Так, декрет королівської комісії⁶⁶ від 22 вересня 1681 р. про необхідність повернути борги євреям опублікували монаршим універсалом⁶⁷. Інший декрет, оприлюднений через королівський універсал, стосувався сіл Чиже і Давидовце*, мешканці яких мусили належним чином обмундирувати й висилати замість себе 20 вояків на кожну військову кампанію⁶⁸. Траплялися й оголошення універсалом комісарських декретів щодо призначень посесорів і державців деяких королівщин⁶⁹.

Відомі також поодинокі випадки поширення за допомогою універсалу положень *контракту*⁷⁰, *рескрипту*⁷¹ чи, навіть, *розпорядження королеви*⁷². В них, зокрема, населенню певних регіонів оголошувалось (подібно як і універсалами стосовно обсадження церковних кафедр) про попередні призначення на такі посади й уряди, як: адміністратори мит⁷³, старства⁷⁴, Самбірської економії⁷⁵, виконавці перевірки привілеїв і прав коронних вйтівств цієї ж економії⁷⁶. Цю групу монарших документів Коронна канцелярія не завжди, на відміну від канцелярій гродських урядів, ідентифікувала як універсали⁷⁷. Крім того, у них відсутні деякі прикметні риси королівських універсалів (про що йтиметься далі), проте до універсалів їх відносить і Петро Кулаковський, зазначаючи, що “універсали також видавалися канцелярією у випадку уведення старости чи державці в держання королівщини”⁷⁸.

В одному випадку універсалом повідомлено про скасування сеймової конституції, підставою для чого послужили декларація senatorів-резидентів⁷⁹ та нагальні потреби держави: йшлося про відновлення імпорту вина, яке було необхідним для збільшення мит, шелязного⁸⁰, донативи та генерального мита⁸¹.

⁶⁵ Новицький І. П. *Справочный словарь юридических терминов...* – С. 8.

⁶⁶ Про необхідність створення такої комісії йшлося у конституції сейму 1678 р. (*Volumina legum...* – Т. V. – S. 278).

⁶⁷ ЦДІАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 435, арк. 1394–1396.

* Нині населені пункти Підляського воєводства (Польща).

⁶⁸ ЦДІАЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 449, арк. 605–607.

⁶⁹ Там само, спр. 454, арк. 1851–1852, 1881–1883.

⁷⁰ Там само, ф. 13, оп. 1, спр. 462, арк. 2929–2931; спр. 421, арк. 844–848.

⁷¹ Там само, спр. 435, арк. 2242–2243.

⁷² Там само, ф. 5 (Галицький гродський суд), оп. 1, спр. 176, арк. 1827–1829, 1829–1830. Це був надзвичайний випадок, оскільки за підписаними Яном III “*Pacta Conventa*”, його дружина не мала права втручатися в справи Речі Посполитої (*Volumina legum...* – Т. V. – S. 140). До того ж Калуське староство не належало до її “*orgawu*” (*Ibidem.* – S. 269). Факт видачі такого універсалу може ще свідчити про значний вплив королеви Марії Казимири на свого чоловіка.

⁷³ ЦДІАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 421, арк. 844–848.

⁷⁴ Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 176, арк. 1827–1829, 1829–1830.

⁷⁵ Там само, ф. 13, оп. 1, спр. 462, арк. 2929–2931.

⁷⁶ Там само, спр. 435, арк. 2242–2243.

⁷⁷ Там само, спр. 462, арк. 2929–2931 (документ ідентифіковано як універсал і в Коронній канцелярії, і в гродській); ф. 5, оп. 1, спр. 176, арк. 1827–1829, 1829–1830; ф. 13, оп. 1, спр. 435, арк. 2242–2243 (документи позначено як універсали лише в гродських канцеляріях).

⁷⁸ Кулаковський П. *Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій.* – Острог; Львів, 2002. – С. 114.

⁷⁹ Сенатори-резиденти обиралися на сеймі, проте не мали реальних прав і повноважень, щоб перешкоджати діям короля (Kutrzeba S. *Historja ustroju Polski...* – S. 201).

⁸⁰ Шелязне – податок, що збирався із продажу спиртних напоїв, складав один шеляг із трьох грошів прибутку (*Volumina legum...* – Т. V. – S. 61).

⁸¹ ЦДІАЛ, ф. 15, оп. 1, спр. 189, арк. 1598–1601.

До урядової інформації, що оприлюднювалась королівськими універсалами, як зазначалося, належали оголошення про скликання з'їздів і сеймів. Про останні повідомляли *сеймикові/сеймові універсали*, загальна кількість яких складає понад половину всіх універсалів Яна III Собеського, виявлених у львівських, перемишльських, сяноцьких, галицьких та теребовельських гродських книгах урядів короля. Ними скликали передсеймові, інколи післясеймові (реляційні)⁸², господарські й елекційні⁸³ сеймики та сейм. Видання саме передсеймових / сеймових королівських універсалів було необхідною умовою проведення зібрань та залучення на них політично активної шляхти. До кінця правління династії Ягеллонів у Польському королівстві розпорядження про проведення / скликання сеймиків містились в уставах, які король затверджував із коронною радою, чи в сеймових конституціях⁸⁴. “Генрикові артикули”, що їх записали виборні монархи Речі Посполитої, містили вимогу до короля скликати сейм раз на два роки (це були звичайні / ординарні сейми). За нагальної потреби король міг скликати сейм частіше, узгодивши таке рішення з радою сенату (надзвичайні / неординарні сейми)⁸⁵. Варто вказати, що іноді монарх відкладав ординарний сейм через військові дії⁸⁶ чи своє самопочуття⁸⁷. У конституції сейму 1683 р. декларувалося, що король повинен повідомити універсалом про скликання сеймика не пізніше, ніж за два тижні до його проведення⁸⁸.

Післясеймові (реляційні) сеймики призначались рішенням сеймів, у конституціях яких містилась ухвала про час скликання реляційних сеймиків для кожних воєводства і землі⁸⁹. Такі зібрання скликалися спеціально королівськими універсалами у випадку зриву сейму⁹⁰ (оскільки післясеймовий сеймик навіть за таких умов повинен був відбутися)⁹¹ чи самого сеймика (тоді король скликав універсалом повторний сеймик)⁹². Відомі й кілька універсалів стосовно необхідності збору шляхти певних земель на “господарські” та інші сеймики для вирішення питань щодо їхніх заборгованостей зі сплати податків, призначених на утримання війська⁹³. Також в одному випадку монарх замість воєводи скликав елекційний сеймик для обрання на уряд

⁸² Іноді реляційні сеймики скликали воєводи чи послы на сейми (Kutrzeba S. *Historja ustroju Polski...* – S. 261–262).

⁸³ Елекційні сеймики для вибору кандидатів на земських урядників скликав воєвода (Ibidem. – S. 261).

⁸⁴ Kozyrski R. *Sejmik szlachecki ziemi chełmskiej 1648–1717*. – Lublin, 2006. – S. 59; *Volumina legum...* – 1859. – Т. II. – S. 20.

⁸⁵ Kutrzeba S. *Historja ustroju Polski...* – S. 253.

⁸⁶ ЦДАЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 430, арк. 994–998.

⁸⁷ Король не часто відміняв скликання сеймика чи сейму, посилаючись на своє самопочуття. Про екстраординарність таких випадків свідчить спеціальний універсал, в якому Ян III роз'яснював, чому загалом видав цей документ та підкреслював його правову силу щодо скасування сеймика і сейму через свій стан здоров'я (Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 466, арк. 936–940).

⁸⁸ *Volumina legum...* – Т. V. – S. 320.

⁸⁹ Ibidem. – S. 203, 246, 295, 331, 359, 387–388 (реляційні сеймики Руського воєводства).

⁹⁰ ЦДАЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 441, арк. 1563–1568; ф. 15, оп. 1, спр. 193, арк. 1037–1040.

⁹¹ Вінниченко О. Позиція шляхти Руського воєводства стосовно соціально-економічного та політичного стану Речі Посполитої в другій чверті XVII ст. (за матеріалами інструкцій вишеньського сеймика послам на сейми 1632–1647 років) // *Україна модерна*. – Львів, 1999. – Чис. 2–3. – С. 13.

⁹² ЦДАЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 458, арк. 1664–1666; ф. 13, оп. 1, спр. 453, арк. 1570–1572; ф. 7, оп. 1, спр. 74, арк. 1962–1964.

⁹³ Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 187, арк. 536–538; спр. 188, арк. 737–739; ф. 9, оп. 1, спр. 462, арк. 272–277, 278–284, 750–752; ф. 13, оп. 1, спр. 456, арк. 1621–1625; спр. 457, арк. 160–163; ф. 15, оп. 1, спр. 187, арк. 382–384; спр. 197, арк. 227–230; ф. 7, оп. 1, спр. 76, арк. 1263–1266, арк. 1440–1442.

львівського підчашого⁹⁴. Скликались шляхетські з'їзди й за надзвичайних обставин: наприклад, в універсалі від 27 липня 1674 р., крім оголошення третіх “wici”, призначено й на 16 серпня сеймик у Вишні, де шляхта спільно з воєводою і каштелянами мусила узгодити військовий порядок, яким мала вирушити шляхта у похід⁹⁵.

Оголошували через універсали, як вказувалося, й *скликання* “*посполитого рушення*”, тобто повідомляли про збір шляхетського ополчення у зв'язку з воєнною небезпекою⁹⁶. Такі універсали називались “wici” чи потрійні універсали. Початково у середньовіччі “wici” були гілками лози, що відправлялися від короля до найвищих урядовців регіону (воєвод, каштелянів, старост), а ті через посланців переказували інформацію про початок походу своїм підлеглим і підданам. Гілки лози символізували кару для тих, хто відмовлявся від виконання військової повинності⁹⁷. Перші два такі універсали оголошували про небезпеку і попередню мобілізацію, останній (третій “wici”) – про обов'язок шляхти вирушати на місце збору війська. Згідно із “Генриковими артикулами”, король не мав права скликати посполите рушення без згоди сейму⁹⁸. Саме такий порядок відображено в універсалі від 4 липня 1674 р., в якому Ян III згадав про два перші “wici”, ухвалені на попередньому сеймі в часі міжкоролів'я, і оголосив, що в разі необхідності видасть третій “wici”, згідно із попереднім рішенням Ради Сенату⁹⁹. Король так і вчинив 27 липня цього ж року¹⁰⁰. Відтак у період між сеймами король міг видавати “wici” лише за згодою Ради Сенату, якщо тільки наперед не отримав дозвіл сейму: згідно з сеймовими конституціями 1676, 1677, 1683, 1685, 1690 рр., Ян III у період між сеймами залишав посполите рушення “у своїй руці і розпорядженні”¹⁰¹.

У королівських універсалах оголошувались рішення короля, які ґрунтувались на його монаршій владі. До них належали розпорядження, видані Яном III як *головнокомандувачем*¹⁰², зокрема його універсали містили накази військовим щодо їхнього перепідпорядкування¹⁰³ і збору на визначених місцях¹⁰⁴, про необхідність допомоги війську, головно людськими ресурсами¹⁰⁵, про дозвіл повернення додому союзницьким бранденбурзьким військам¹⁰⁶ тощо. Наприклад, в універсалі від 25 червня 1675 р. оголошено про надання королівського дозволу Янові Древенському на збір добровольців (ochotników) з “українських”, подільських і покутських земель, які мали зби-

⁹⁴ ЦДІАЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 433, арк. 246–248.

⁹⁵ Там само, ф. 13, оп. 1, спр. 417, арк. 2069–2074; ф. 15, оп. 1, спр. 186, арк. 1249–1255; ф. 17, оп. 1, спр. 143, арк. 695–698

⁹⁶ Łosowski J. *Kancelaria grodzka chełmska...* – S. 319.

⁹⁷ Kukiel M. *Zarys historii wojskowości w Polsce*. – London, 1993. – S. 10.

⁹⁸ Зашкільняк Л., Крикун М. *Історія Польщі...* – С. 124.

⁹⁹ “[...] in casu iednak extremae necessitatis, gdyby woyska pienięzne potędze nieprzyacielskiej wydołac nie mogły, znosiemy się z P[anami] Radami naszymi, tak przy nas obecznemi, iako tez y dalszemi, iezeli wice ostatnie vprzeym[osci] y wiern[osci] w[aszey] wydac y pospolite ruszenie, abo po woiewodz[twach] miec in procinctu, albo tez na koniec do generalneg[o] obozu gromadzic y ordynowac mamy” (ЦДІАЛ, ф. 15, оп. 1, спр. 186, арк. 1178–1181; ф. 13, оп. 1, спр. 417, арк. 1714–1720).

¹⁰⁰ Там само, ф. 13, оп. 1, спр. 417, арк. 2069–2074; ф. 15, оп. 1, спр. 186, арк. 1249–1255.

¹⁰¹ *Volumina legum...* – T. V. – S. 169, 224, 321, 345, 372.

¹⁰² Грабенський В. *Історія польського народу*. – С. 205.

¹⁰³ ЦДІАЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 430, арк. 672–674

¹⁰⁴ Там само, ф. 13, оп. 1, спр. 421, арк. 254–258; ф. 15, оп. 1, спр. 188, арк. 1005–1008; ф. 5, оп. 1, спр. 177, арк. 892–896; ф. 7, оп. 1, спр. 59, арк. 178; ф. 9, оп. 1, спр. 448, арк. 2207–2209; спр. 452, арк. 1814–1816.

¹⁰⁵ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 431, арк. 1276–1278; ф. 5, оп. 1, спр. 176, арк. 1458–1462.

¹⁰⁶ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 431, арк. 1295–1298.

ратися у разі небезпеки і здійснювати перешкоди ворогу¹⁰⁷. Такі універсали містили не тільки розпорядження, які ґрунтувались виключно на правах короля. Часто основою для їх видання служили загальнодержавні конституції, а універсал, як і в попередніх випадках, просто конкретизував ці положення (наприклад, щодо місця збору військових)¹⁰⁸. Такі універсали дуже подібні до ординансів (які, як вказувалося, також виокремались з едиктів) – наказів будь-якого воєначальника¹⁰⁹. Саме тому канцеляристи гроду часто не розрізняли ці документи, називаючи королівські ординанси універсалами. Загалом відмінність королівських універсалів даного типу й ординансів полягала у тому, що останні направлялися й зверталися до певних урядників: “Даємо цей наш королівський ординанс до всіх загалом уроджених військових депутатів, які до євреїв Холмської землі матимуть скарбові асигнації”¹¹⁰, або “Уродженням ротмістрам ланової вибранецької піхоти Руського, Белзького та Люблінського воєводства”¹¹¹, тоді як універсали – до всіх військовослужбовців: “Всім загалом і кожному зокрема, кому це знати належить, однак особливо вельможним, уродженим регіментарям, полковникам, ротмістрам, поручникам, капітанам, урядникам, намісникам і всьому рицарству, як польського, так й іноземного вербунку, військ наших коронних і Великого Князівства Литовського, що з хоругвами чи підмогою до головного табору сходяться і перебувають у будь-яких наших володіннях, до відомості подаємо”¹¹².

Король у Речі Посполитій мав право призначати на вищі державні посади та земські уряди¹¹³, а також уповноважених осіб для виконання певних тимчасових обов’язків. В універсалах ця монарша компетенція, зазвичай, проявлялась в оголошенні виконавців певних розпоряджень. Так, універсал від 7 лютого 1675 р. вказував на бельського чашника Яна Хондзинського¹¹⁴ як на особу, відповідальну за мирне й нешкідливе для населення Речі Посполитої повернення відкликаних з її території союзницьких бранденбурзьких військ¹¹⁵. Функції захисту жителів Перемишля від свавілля військових були надані Петру Бродзінському (універсал видано 25 травня 1675 р.)¹¹⁶. В універсалі від 10 листопада 1688 р. повідомлялось про відповідальність

¹⁰⁷ ЦДІАЛ, ф. 5, оп. 1, спр. 176, арк. 1802–1803.

¹⁰⁸ Там само, ф. 13, оп. 1, спр. 421, арк. 254–258; ф. 9, оп. 1, спр. 448, арк. 2207–2209; спр. 452, арк. 1814–1816; ф. 15, оп. 1, спр. 188, арк. 1005–1008; ф. 5, оп. 1, спр. 177, арк. 892–896; ф. 7, оп. 1, спр. 59, арк. 1780. Вимога військовим збиратися до табору вміщена в конституції сейму 1676 р. (*Volumina legum...* – Т. V. – С. 177). Рішення про продовження військової служби й збір військових на звичних місцях наведено в конституції сейму 1685 р. (*Ibidem.* – С. 344–345).

¹⁰⁹ Новицький І. П. *Справочный словарь юридических терминов...* – С. 17.

¹¹⁰ “Daiemy ten nasz krolewski ordynans do wszystkich in genere vrodzonych deputatow woyskowych, ktorzy do zydwow ziemie Helmskiey skarbowe miec beda assignacie” (ЦДІАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 421, арк. 2039–2040).

¹¹¹ “Vrodzonym rothmistrzom lanowey wybranieckiey piechoty woiewodz[tw] Ruskiego y Belskiego y Lubelskiego” (Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 430, арк. 688–690).

¹¹² “Wszem wobec y kozdemu z osobna, komu to wiedziec nalezy, osobliwie iednak wielmoznym, urodzonym regimentarzom, pulkownikom, rothmistrzom, porucznikom, kapitanom, officialistom, wianiesnikom y wszytkiemu rycerstwu tak polskiego, iako y cudzoziemskiego zaciagu, woysk naszych koronnych y Wielkiego Xięstwa Litewskiego, do obozu generalnego z chorągwiemi lub supplementami ciągnącym y gdzie kolwiek w panstwach naszych będącym, do wiadomosci podaiemy” (Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 448, арк. 2207–2209).

¹¹³ Зашкільняк Л., Крикун М. *Історія Польщі...* – С. 128.

¹¹⁴ Ян Хондзинський (Chądzyński), бельський чашник у 1666–1683 рр. (*Urzednicy podlascy XIV–XVIII wieku. Spisy* / oprac. E. Dubas-Urwanowicz, W. Jarmolik, M. Kulecki, J. Urwanowicz. – Kórnik, 1994. – S. 39 [Nr 32], 162).

¹¹⁵ ЦДІАЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 431, арк. 1295–1298.

¹¹⁶ Там само, ф. 13, оп. 1, спр. 419, арк. 1860–1863.

Гульчевського, товариша панцирної роти, за виконання сеймової конституції щодо забезпечення мирного населення Самбірської економії від можливих кривд з боку військових¹¹⁷. Називаючи в універсалах осіб, які мусили стежити за виконанням певних сеймових рішень, король вказував і займані ними уряди, причому надані таким урявцям доручення могли повністю відповідати їх посадовим обов'язкам¹¹⁸, а могли й виходити за межі їх компетенцій¹¹⁹.

У компетенції монарха залишалось заснування нових державних митних комор і прикоморків. У разі потреби таке рішення узгоджувалося з керівником Коронного скарбу, якому безпосередньо підпорядковувались державні комори й прикоморки¹²⁰. У таких випадках королівський універсал служив засобом оголошення про відкриття нової комори чи прикоморка в певному місті чи містечку тамтешнім купцям та урядникам. Так, універсалом від 7 серпня 1674 р. король оголосив про створення комори в Ярославі у зв'язку з припиненням діяльності подільських комор. Виконання цього рішення покладалось на тодішнього адміністратора державних мит Адама Котовського, який мав організувати в місті збір мита скарбовим писарем відповідно до наявних інструкцій. Скріплений цей універсал підписом тодішнього коронного надворного підскарбія Яна Шумовського¹²¹, який керував королівськими доходами та міг замішати коронного великого підскарбія¹²².

Суттєвою рисою королівських універсалів було й те, що, поміж іншим, в них вміщувались повідомлення про різноманітні тогочасні події. Опис останніх наводився в розлогій нарації, оскільки саме в ній роз'яснювалися причини й необхідність виконання певної постанови¹²³, виконання / здійснення якої стосувався універсал. Тут могли подаватися відомості про економічну ситуацію¹²⁴, перебіг військових дій¹²⁵, дипломатичну діяльність держави¹²⁶ тощо.

Функціональне призначення універсалу, орієнтованого на оголошення / повідомлення / публікацію певної урядової інформації, визначало й внутрішню структуру цього типу актів. Загалом формуляр універсалу був урочистим, тобто містив усі основні клаузули, властиві для пізньосередньовічних і ранньомодерних актів. У протоколі (вступній частині документа) розміщувались інтитуляція (ім'я, звання, титули експо-

¹¹⁷ ЦДІАЛ, ф. 13, спр. 451, арк. 2150–2151.

¹¹⁸ Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 189, арк. 1428–1430; ф. 9, оп. 1, спр. 665, арк. 126.

¹¹⁹ Згідно з цим універсалом коронний надворний маршалок повинен був приймати плату від тих представників нової шляхти, які не могли чи не хотіли йти воювати (Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 449, арк. 182–187; ф. 13, оп. 1, спр. 442, арк. 391–392; ф. 7, оп. 1, спр. 69, арк. 182–187; ф. 5, оп. 1, спр. 187, арк. 45–48). Зазначимо, що такий збір не входив до його обов'язків (Грабеньский В. *История польского народа*. – С. 205–206).

¹²⁰ Berkowski W. *Struktury administracyjne komór celnych i mytnych na Wołyniu od XVI do połowy XVII wieku // Nad społeczeństwem staropolskim*. – Białystok, 2007. – Т. I: Kultura – instytucje – gospodarka w XVI–XVIII stuleciu. – S. 322.

¹²¹ ЦДІАЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 430, арк. 831–833; ф. 13, оп. 1, спр. 417, арк. 2238–2240. Подібний універсал був виданий Стефаном Баторієм 27 липня 1578 р. у Львові, в ньому вказувалося про заснування королем нових комор у Кам'янці та Снятині, пояснювалися причини такого рішення та зазначалося про вислану інструкцію щодо порядку збору мит у цих коморах (Pawiński A. *Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego // Źródła dziejowe*. – Warszawa, 1881. – Т. VIII. – S. 106–107).

¹²² Грабеньский В. *История польского народа...* – С. 207.

¹²³ Купчинський О. А. До питання про характеристику формуляра... – С. 18.

¹²⁴ ЦДІАЛ, ф. 5, оп. 1, спр. 190, арк. 1944–1946.

¹²⁵ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 430, арк. 1060–1062; спр. 431, арк. 1796–1800.

¹²⁶ Там само, спр. 431, арк. 1295–1298, 1547–1550.

нента), початкова публікація (оголошення про видачу документа)¹²⁷ та інскрипція (адреса); у *контексті* (основній частині) – аренда (художнє / філософське обґрунтування видання даного розпорядження) й наратія (конкретні причини видачі розпорядження)¹²⁸ або тільки наратія*, диспозиція (зміст розпорядження), санкція (покарання за невиконання вказаних розпоряджень)** , кінцева публікація, корроборація (перелік засобів засвідчення автентичності документа); в *есхатоколі* (заклучній частині) – датація, підписи. Характерною особливістю формуляру універсалу стала наявність кінцевої публікації, в якій декларувалась необхідність поширювати зміст документа в багатолюдних і звичних для цього місцях: “щоб до відомості всіх дійшов, наказуємо по всіх повітах, гродах, парафіях, містах, містечках і ринках публікувати всім міським і сільським урядам, під суворими винами проти недбалих”¹²⁹. Водночас частина з універсалів Яна III (зокрема ті, в яких оголошувалось про призначення королем на державні посади) не мала характерної урочистої структури. Їх формуляр був дещо спрощеним: містив більшість зі вказаних вище клаузул, наратія була лаконічною (у ній лише коротко згадувалося про попередні призначення), відсутні кінцева публікація і, зрозуміло, аренда¹³⁰.

Зважаючи на особливості виникнення та вказані характеристики королівського універсалу, можна спробувати визначити місце цього інформаційного документу у класифікаціях актів Коронної канцелярії, прийнятих в історіографії. За однією з таких класифікацій, що ґрунтується на правовій здатності документів, останні поділяють на *диспозитивні* (тобто ті, які творять новий правовий стан) та *засвідчувальні* (документ розглядається як певне свідчення права, як відбиток того правового стану чи дії, які призвели до його створення)¹³¹. Дослідники конкретизували цей поділ і виокремили вексель, диспозитивний документ, напівдиспозитивний, нібито диспозитивний, засвідчувальний, хоч при цьому і визнавалось, що важко вибрати певні критерії для точного поділу документації¹³². Королівський універсал виглядає як засвідчувальний документ, оскільки оголошував прийняті акти чи монарші рішення, які ґрунтувалися на вже існуючому або створеному юридичному стані. Зокрема, С. Кутшеба відносив королівський універсал до тих правових актів, через які “не повставало право в предметному значенні цього слова; єдине, що з них дізнаємося, як предметне право проявлялось у житті, і лише шляхом логічного висновку з них виходять правові норми, які відповідали тогочасному переконанню, що спиралося на звичаєве чи законодавче право. Є ці джерела вже вузькоправові”¹³³. Проте часта конкретизація й уточнення

¹²⁷ На можливість віднесення цієї клаузули до вступного протоколу вказує й Олег Купчинський (Купчинський О. А. До питання про характеристику формуляра... – С. 18).

¹²⁸ Там само. – С. 17–18.

* У половині з розглянутих універсалів Яна III Собеського присутня аренда і наратія, в іншій половині – тільки наратія.

** Санкція присутня у чверті з розглянутих універсалів.

¹²⁹ “zeby do wiadomości wszystkich przyszedł, po wszystkich powiatach, grodach, parafiach, miastach, miasteczkach u rynkach publikować wszelkim mieyskim u wieyskim urzędóm, pod surowemi contra negligentes winami, rozkazujemy” (ЦДІАЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 431, арк. 1547–1550).

¹³⁰ Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 176, арк. 1827–1829, 1829–1830; ф. 13, оп. 1, спр. 435, арк. 2242–2243; спр. 462, арк. 2929–2931.

¹³¹ Kętrzyński S. *Zarys nauki o dokumencie...* – S. 56.

¹³² Maleczyński K. *Stanowisko dokumentu w polskim prawie prywatnem i przewodzie sądowym do połowy XIII w.* – Lwów, 1935 [Studia nad Historją Prawa Polskiego. – Т. XIV, zesz. 4]. – S. 23–24.

¹³³ Kutrzeba S. *Historja źródeł dawnego prawa...* – S. 48.

універсалом положень деяких інших актів, оголошення в ньому нових рішень монарха (хоча й на підставі вже наявних у нього прав), обов'язковість видачі й публікації універсалу для скликання сеймиків і сеймів та для участі шляхти в їх роботі й у політичному житті держави, надавали цьому акту рис диспозитивного документу. Саме тому значну частину монарших універсалів можна віднести до нібито диспозитивних документів.

Згідно з іншою класифікацією, що також ґрунтується на правовій здатності документу, писемні матеріали канцелярії поділяють на власне документи, листи й акти. Станіслав Кентшинський відносив до власне документів ті писемні матеріали, які були свідченням фактів правової природи (законодавчі акти, що творили новий правовий стан); до листів – писемне подання відомостей без правової цілі; до актів – листи, що служили правовим цілям, але не були складені як документи¹³⁴. Владислав Семкович, розглядаючи працю С. Кентшинського “*Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich*”, підтримував вказаний поділ документації і дискутував лише щодо віднесення деякої писемної продукції канцелярії до тієї чи іншої групи документації¹³⁵, про що мова піде далі. Вказаного поділу документації дотримувався і Юзеф Шиманський, називаючи першу групу дипломами або документами у вузькому сенсі, а до актів відносив все решту, що мало зв'язок із діяльністю кожної канцелярії (тобто те, що продукувалось у канцелярії під час і внаслідок її роботи)¹³⁶.

Застосовуючи цю класифікацію стосовно королівського універсалу, не можемо зарахувати його ані до документів / дипломів, оскільки це не диспозитивний документ, ані до листів, адже універсал мав правову ціль. Подібна ситуація виникла із королівським мандатом. Деякі дослідники відносили його до документів / дипломів: зокрема за С. Кентшинським, мандат XIV ст. готував певну правову дію, про яку доносили і яку наказували виконати; крім того, мандат часто відрізнявся як зовнішньою, так і внутрішньою формою від решти документації, тобто у нього була виразна правова основа¹³⁷. Натомість, Владислав Семкович вважав мандат “формальним документом” (подібно до вироку чи повістки), оскільки той не був свідоцтвом правової дії, а служив тільки адміністративним цілям. Хоча мандат мав документальну форму, проте вона використовувалась тільки для того, щоб надати йому урочистого значення й гарантувати вірогідність в очах адресата¹³⁸. До листів королівський мандат зарахували інші дослідники, зокрема Юзеф Шиманський¹³⁹ і Гражина Клімецька, яка віднесла його до групи відкритих листів (тих, що стосуються публічних справ)¹⁴⁰. Проте деякі дослідники включили мандати до окремої групи документації, відмінної від дипломів, листів чи актів. Зокрема, Кароль Малечинський виокремив серед документів дипломи, мандати і листи¹⁴¹. Марія Белінська, поділивши польську документацію XIII ст. на дипломи (документи, що створювали чи підтверджували новий правовий стан), мандати, закриті опечатані листи (стосувалися секретних особистих справ)

¹³⁴ Kętrzyński S. *Zarys nauki o dokumencie...* – S. 49–55.

¹³⁵ Semkowicz W. *Uwagi o początkach dokumentu...* – S. 6–10.

¹³⁶ Szymański J. *Nauki pomocnicze historii.* – S. 444.

¹³⁷ Kętrzyński S. *Zarys nauki o dokumencie...* – S. 54.

¹³⁸ Semkowicz W. *Uwagi o początkach dokumentu...* – S. 8–9.

¹³⁹ Szymański J. *Nauki pomocnicze historii.* – S. 444.

¹⁴⁰ Klimecka G. *Formularz ciechanowski. Z historii tworzenia języka dokumentu polskiego wieków średnich.* – Warszawa, 1997. – S. 24–25.

¹⁴¹ Ibidem. – S. 24.

та відкриті неопечатані листи (стосувалися публічних справ), визнавала, що важко розрізнити лист і мандат¹⁴². Розрізняючи документи і *pisma*, а серед останніх мандати і листи, Ірена Сулковська-Курасьова схильна була трактувати мандати, зважаючи на їх формуляр та зовнішні ознаки, скоріше як документи, а не як листи¹⁴³. Оскільки королівські мандат і універсал мали спільні риси, а другий із часом перебрав деякі властивості й почасти функціональне призначення першого, окремі елементи та аргументи цієї дискусії в історіографії стосовно пізньосередньовічних мандатів можна перенести на ранньомодерні універсали. При цьому вважаємо найоптимальнішим проміжне становище королівського універсалу між документом / дипломом і листом.

Згідно із запропонованим Освальдом Бальцером поділом актів, що приймалися для вписання в гродські реляційні книги, універсали належали до *публічних документів* (разом із конституціями, ляудами, мандатами тощо)¹⁴⁴, які надходили виключно до гроду. Спочатку всі такі документи публічно оголошував возний, голосно читаючи їх у визначених багатолюдних місцях, а з XVI ст. їх також стали дослівно переписувати (облятувати) до гродських актових книг¹⁴⁵.

Отже, королівський універсал – це тип документації Коронної канцелярії, який використовували для: публікації змісту окремих сеймових конституцій та різноманітних дипломів; скликання й повідомлення про час і місце проведення сеймиків (переважно передсеймових); оголошення “посполитого рушення”; оприлюднення рішень, ухвалених особисто королем у рамках його монарших компетенцій. Крім цього, у документі, завдяки його розлогій і змістовній наративній, повідомляли про різноманітні події в житті держави. Це обумовило виокремлення у внутрішній структурі універсалу, поряд з іншими, звичними для тогочасних актів формулами, клаузули кінцевої публікації, яка містила вимогу оголошувати зміст документу в усіх звичних для цього місцях та стала його характерною ознакою як інформаційного акту.

Королівський універсал був публічним документом, який, як і мандат, у правовому відношенні займав проміжне становище між дипломом та листом. Хоча універсали головню оголошували вже прийняті постанови / рішення, не всі вони належали до засвідчувальних документів. Частина з них можемо віднести до нібито диспозитивних, оскільки їх видача була необхідною умовою певної події, або вони могли містити уточнення задекларованих у дипломах рішень.

¹⁴² Bielińska M. *Kancelarie i dokumenty wielkopolskie...* – S. 40–41.

¹⁴³ Sułkowska-Kurasiowa I. *Polska kancelaria królewska w latach 1447–1506*. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1967. – S. 78–82.

¹⁴⁴ Balzer O. *Kancelarye i akta grodzkie w wieku XVIII*. – Lwów, 1882 [Odbitka z “Przewodnika Naukowego i Literackiego”]. – S. 14.

¹⁴⁵ Sochaniewicz S. *Archiwum krajowe aktów grodzkich i ziemskich we Lwowie*. – Lwów, 1912. – S. 11.

A ROYAL PROCLAMATION AS AN INFORMATION DOCUMENT OF THE CROWN CHANCELLERY IN THE LAST QUARTER OF THE 17TH CENTURY

**(as based on the relational books of the L'viv, Przemyśl, Sanok,
Halych and Terebovlia town halls)**

Marta ONYS'KIV

*Ivan Franko National University of L'viv,
1, Universytets'ka Str., L'viv, 79000, Ukraine, tel. (032) 239-41-48*

The spread of the royal proclamation as a separate type of a written document of the Crown Chancellery can be observed from the 16th century. The main function of the royal proclamation was to inform people about the statements in various diplomas, specify their contents, announce about sejms / sejms convocation, promulgate monarch's decisions. The proclamation contained information about various aspects of the state life of that time and being, in fact, an information document of the Crown Chancellery it was sent to be announced in appropriate public places for various social strata of that time.

Key words: royal proclamation, Crown Chancellery, diploma, information document, Jan III Sobieski.

КОРОЛЕВСКИЙ УНИВЕРСАЛ – ИНФОРМАЦИОННЫЙ ДОКУМЕНТ КОРОННОЙ КАНЦЕЛЯРИИ ПОСЛЕДНЕЙ ЧЕТВЕРТИ XVII ВЕКА (по материалам реляционных книг Львовского, Перемышльского, Саоцкокого, Галицкого и Теребовельского городских правлений)

Марта ОНЫСЬКІВ

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, Украина, тел. (032) 239-41-48*

Распространение королевского универсала как отдельного типа письменной продукции Коронной канцелярии наблюдается с XVI в. Главной функцией королевского универсала было сообщение населению положений разнообразных дипломов, уточнение их содержания, объявление о созыве сеймиков / сеймов, “посполитого рушения”, обнаружение решений монарха. Универсал содержал информацию о различных аспектах жизни государства того времени и, будучи фактически информационным документом Коронной канцелярии, рассылался для оглашения в соответствующих публичных местах разным социальным группам.

Ключевые слова: королевский универсал, Коронная канцелярия, диплом, информационный документ, Ян III Собеский.

Стаття надійшла до редколегії 23.07.2014

Прийнята до друку 31.07.2014